

8. СПОЛУЧНИК

Основна література

1. Крижанівська, О.І. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика*, Київ, 2010.
2. *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. В. Німчук, Київ, Наукова думка, 1978.
3. Жовтобрюх, М.А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., Слинько, І. І. *Історична граматика української мови*, Київ, 1980.

Додаткова література

1. Бевзенко, С.П. *Історична морфологія української мови*, Ужгород, 1960.
2. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1966.

У староукраїнській мові сполучників було небагато, вони поділялися на окремі групи за:

- функціями: *сурядні і підрядні*;
- походженням: *первинні і похідні*;
- морфологічною будовою: *прості, складні і складені*.

Сурядні сполучники поділялися на:

- єднальні: *и, а, да*;
- протиставні: *а, но, да*;
- розділові: *ли, или, либо, чи*.

Підрядні сполучники вживались для сполучення підрядних речень з головними: *бо, або, дабы, яко, оже, аже, потоль, поколь* та ін.

До *первинних* належали сполучники *а, бо, да, и, ли, но, чи* та ін. Їх небагато. За походженням первинні сполучники невивідні, позбавлені предметного значення, здавна відомі лише як сполучники. Етимологія первісних сполучників зовсім затемнена; вони, хоч, напевне, й витворилися з колись повнозначних слів, але походження їх встановити неможливо. Первісні сполучники вже з найдавнішших часів відомі лише в ролі сполучників. Усі вони, крім підрядного сполучника *бо*, сурядні. Це свідчить про пізніше походження сполучників підрядності.

Похідні сполучники утворені від інших частин мови, що вживалися у функції сполучників:

- иже, же, чьто, къто** (від займенників);
- иде, ко, коли, гда, къда, камо** (від прислівників);
- хотя, если** (від дієслівних форм).

До похідних належать також *складні і складені* сполучники, утворені різними способами. Складні сполучники становлять зрощення:

первинних сполучників між собою (*али < а + ли, или < и + ли, либо < ли + бо, чили < чи + ли*),

сполучників із частками (*даже < да + же, тоже < то + же, нежеєли < не + же + ди*),

двох часток (*нежеє < не + же, нижеє < ни + же*).

Складені сполучники є результатом семантичної єдності двох або кількох слів, що виступають як один сполучник, хоч у реченні не завжди стоять поруч: *аче... ли, аче...то, не тъкъмо... нь (но), а також парні сполучники и... и, или... или, либо... либо, ни... ни*.

Кількість сполучників у давньоукраїнській мові була порівняно обмежена. Обмеженою вона й є у сучасних східнослов'янських мовах, що зумовлюється загальним характером цієї категорії слів, їх роллю в мові.

Похідні ж сполучники — це сполучники новішого походження. Вони виникли з інших частин мови, зокрема з прислівників, займенників та часток, що стали використовуватись у ролі сполучників чи сполучних слів. Походження похідних сполучників з'ясовується досить легко.

За структурою сполучники поділяються на *прості, складні і складені*.

Прості сполучники включають у себе всі первісні сполучники; вони не розчленовуються на складові структурно-семантичні частини.

Складні ж сполучники являють собою сполуку двох простих сполучників або поєднання між собою простих сполучників з деякими частками, а іноді й зрощення часток, що виступають у ролі сполучників.

Складені сполучники являють собою сполуку кількох самостійних слів, які, становлячи семантичну єдність, виступають у ролі сполучників.

Залежно від характеру зв'язку сполучуваних слів, словосполучень чи речень розрізняють сполучники сурядності чи сурядні і сполучники підрядності чи підрядні. У давніші часи частіше вживалися сполучники сурядності й рідше сполучники підрядності. Це з'ясовується тим, що підрядність у давнину, включаючи й староруську епоху, взагалі була менш розвинена. Перевага сурядності над підрядністю була загальною рисою мови стародавніх східних слов'ян як найдавнішої доби, так і староруського періоду.

Сполучників було порівняно менше, ніж у сучасній українській мові. Саме цим і пояснюється той факт, що сполучники в давніші часи були більш полісемантичними. Полісемантичність характерна й тепер для сполучників, але вона помітно звузилася: з часом за окремими сполучниками стало закріплюватись якесь одне значення.

Прості сполучники. До простих у давнину належали такі сполучники: *а, бо, да, и, ли, но (нъ), та, то, чи (ци)*. Із них бо був сполучником підрядності, а інші — сурядності.

Сполучник *а* в мовах стародавніх східних слов'ян, як, напевне, і в праслов'янській мові, вживався як з єднальним, так і з протиставним значенням. З єднальним значенням він особливо часто виступає на початку речення. В сучасній українській мові цей сполучник зберіг лише протиставне значення, хоч в окремих південно-західних говорах він ще й тепер може вживатися і з єднальним значенням.

Сполучник *бо* вживався в підрядних реченнях причини. Особливістю його було те, що він ніколи не починав підрядного речення, а знаходився в середині його і займав у ньому звичайно, друге місце. Лише з часом він починає вживатися й на початку підрядного речення і міцно закріплюється в цій позиції.

На українському ґрунті дуже рано єднальний спільнослов'янський сполучник *да* витісняється сполучником *та*, також старовинного, спільнослов'янського походження. З усіх слов'янських мов сполучник *та* найширше представлений в українській мові, де він виступає як в єднальному, так і в протиставному значенні, але останнє його значення, мабуть, порівняно нове.

Спільнослов'янський єднальний сполучник *и (і)* також відбився на українському ґрунті як *і*, хоч після голосного звука попереднього слова він звичайно переходить в *й*.

Сполучник *то* (і його варіант *тъ*), що в давнину виступав часто на початку фрази, зберігся в українській мові як розділовий сполучник; правда, найчастіше він виступає в такій ролі як повторюваний — *то-то*.

Відповідно до сполучника *чи*, що часто виступав у варіанті *ци*, українська мова має розділовий сполучник *чи*.

Із давніх простих сполучників українська мова втратила *ли* та *но (нъ, ну)*.

Складні сполучники. Складні сполучники в мові стародавніх східних слов'ян, як і в мові стародавніх слов'ян взагалі, являли собою утворення, що виникли: а) шляхом поєднання простих первісних сполучників між собою: *али (< а+ли)* — з протиставним значенням, *ано, анъ (<а+но, нъ)* — з протиставним значенням, а *чи, аци (<а+чи, ци)* — з умовним значенням, *ибо (<и+бо)* — з причиновим значенням, *или (<и+ли)* — з розділовим значенням, *либо (<ли+ бо)* — з розділовим значенням, *чили (<чи+ли)* — з розділовим значенням, б) шляхом поєднання простих сполучників із частками: *аже (<а+же)* — *коли, коли ж, даже (да+же)* — *доки, поки, нежели (<не+же+ли)* — *ніж, як, таже (<та+же)* — *і, і тоді, після, отже, відтак,*

тоже (< *то-*)-*же*) = *таже*; *в*) шляхом поєднання часток: *неже* (<*не+же*) — *ніж*, *як*, *ниже* (<*ни+же*) — *і*, *і не*, *і навіть не* та ін.

Сучасна українська мова здебільшого не зберегла давніх складних сполучників, а, використавши старовинні елементи, витворила нові. Так, наприклад, розділовий сполучник *або* (< *а+бо*) виник шляхом поєднання простих сполучників *а* та *бо*, протиставний сполучник *але* сягає простого сполучника *а* та частки *ле*, яка, напевне, споріднена з давнім *ли*, сполучник умовний та мети *аби* сягає простого сполучника *а* та умовної частки *би* дієслівного походження і т. д., хоч останній із цих сполучників (*аби* <*аби*) взагалі старовинний;

Складені сполучники. Своєрідний різновид складених сполучників являють повторювані сполучники: *и* — *и*, *или* — *или*, *либо* — *либо*, *ни* — *ни*.

Із давніх складених сполучників українська мова зберегла лише деякі, зокрема повторювані: *і* — *і*, *ні* — *ні*. Але в ній виникло за давніми зразками чимало нових складених сполучників: *або* — *або*, *то* — *то*, *не то* — *не то*, *чи* — *чи*, *хоч* — *хоч*, *хоч* — *але*, *а що* — *то*, *якщо* — *то*, *не тільки* — *але й*, *через те що*, *тому що* та ін.

Похідні сполучники і сполучні слова. Поруч із розгляненими складними і складеними сполучниками в групу похідних входили ще й сполучники, що за походженням являли собою інші частини мови, використовувані в ролі сполучників. Крім уже згадуваних сполучників, утворених шляхом поєднання часток (*ниже*, *неже* — *нежсь>ніж*), у ролі сполучників у давнину часто виступали деякі відносні прислівники.

Сучасна українська мова лише частково зберегла (до того ж, часто у значно видозміненому фонетичному вигляді) систему давніх похідних сполучників і сполучних слів (пор., наприклад: *як* — *яко*, *коли* — *коли*, *доки* — *доколь*, *де* — *кѣде*, *куди* — *куды*, *куду*, *куда*, *кудѣ*, *хто* — *кѣто*, *що* — *чѣто*), причому деякі з них значно розширили сферу свого вживання за рахунок втрачених. Переважна ж більшість похідних сполучників і сполучних слів, що вживаються в сучасній українській мові, — не новотвори, що виникли в ній протягом її історичного розвитку. Здебільшого це є відзайменикові утворення. Окремі сполучники є застигли форми називного-зпахідного та орудного відмінків відносних займенників (*що*, *чим*, *скільки*) або ж злиті форми знахідного відмінка окремих вказівних та відносних займенників із прийменниками (*проте*, *зате*, *нащо*, *неначе* < *не іначе*; пор. також *наче*); ряд сполучників виникло шляхом поєднання займенників з прислівниками, частками (*якщо*, *щоб*, *тобто*, *себто*), а чимало являють собою сполучення між собою відмінкових форм різних займенників з прийменниками чи без них або займенників з прислівниками, частками тощо (*тому що*, *тим що*,

через те що, для того щоб, до того що, незважаючи на те що, дарма що, так що й, після того як, в міру того як, все ж тощо). Крім того, і ролі сполучних слів виступають відносні займенники в різних відмінкових формах (*хто, що, який, чий, котрий, яка, яке, чия, чиє* тощо). При оформленні українських сполучників і сполучних слів зіграли також певну роль і прислівники, зокрема відносні. Тут до ряду наведених уже прикладів варто додати ще: *скоро, щойно, тільки, звідки, відколи, ледве, лише, дарма* та ін.; пор. ще утворення в поєднанні з сполучниками: *як..., так і, не тільки..., але (і, не тільки..., а й* та ін. Кілька сполучникових утворень маємо від дієслів; наприклад: *мов, немов, хоч (хоча, діал. хоть, ходь), хай, нехай (діал. най)* та ін.; пор. ще утворення, до складу яких входить частка би(б) дієслівного походження: *аби, ніби, тобто, себто, щоб (щоби), якби, діал. коб, коби, (кеби), кедьби* тощо. До складу окремих сполучників увійшли також деякі іменники з абстрактним значенням; пор., наприклад: *тим часом як, до того часу як, в міру того як, до тих пір як, замість, замість того щоб* та деякі інші.